

Bartók István

„Az Anyaszentegyházban bévött szokás szerint” Adalékok a magyar egyházi retorika korai történetéhez*

A régiség irodalmának kritikátörténeti szempontú feldolgozása során különösen fontosak a szövegalkotást befolyásoló tényezők. A követelmények megfogalmazásának legfőbb forrása a praeceptum-irodalom, azaz a különböző műfajú szövegek elkészítésének szabályait rendszerező kézikönyvek. A világi és egyházi szónoklat-
tanok mellett ide tartoznak a grammatikai és logikai kompendiumok is. Magyar szerkesztésű, önálló kötetekben megjelent retorikai útmutatások legkorábbiakról a 17. század közepétől ismertek. Ezek az imádság és a prédikáció elkészítéséhez nyújtanak segítséget; az elsők között Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton munkái.

Mivel korábbi önálló kiadványokról nem tudunk, annál nagyobb figyelmet érdemelnek a szövegalkotáshoz kapcsolódó egyéb adatok. Sokat elárulnak a szerzők saját vagy mások műveihez fűzött megjegyzései, amelyeket leggyakrabban ajánlásokban, előszavakban lehet felfedezni. Akár néhányszavas vagy egy-két mondatos megállapítások is értékes források lehetnek az írók retorikai ismereteihez és azok alkalmazásához. Ezeknél is tartalmasabbak az előszavakba illesztett hosszabb útmutatások. Ilyenek például Telegdi Miklósnak „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szülő tanácsai. Telegdi az egyszerű népnek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádságszövegeket.¹

Ez alkalommal egy másik hasonló forrásról, Kopcsányi Márton egyik munkájának kapcsolódó részeiről szólok. 1616-ban Bécsben jelent meg szerkesztésében egy perikopáskönyv.² A kötet a szentírási szakaszok mellett kalendáriumot, egy rövid vitairatot és néhány éneket is tartalmaz. A kiadvány ugyanabban az évben vagy a következő év elején másodszor is megjelent.³

* Jelen tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült. Eredetileg előadásként hangzott el a Jankovits László hatvanadik születésnapjára szervezett konferencián (Pécs, PTE BTK, 2024. április 18.).

1 TELEGDI Miklós, *Az evangéliumoknak, mellyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázattyának első része* [...], Bécs, Appfl Mihály, 1577 (RMNy 374), (9r–v). Vö. BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között, Bp., Universitas, 2023 (Irodalomtudomány és kritika), 353–354.

2 *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken* [...], Bécs, Matthäus Formica, 1616 (RMNy 1102).

3 *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken* [...], Bécs–Pozsony, Matthäus Formica–Pozsonyi Érseki Nyomda, 1616 [recte: 1616–1617?] (RMNy 1145). A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

A hazai irodalmi gondolkodás történetébe illik az a megjegyzés, amelyben a szerző latin nyelvű ajánlásában a magyar nyelvhasználat kontrolljának szerepéről nyilatkozik. A 16–17. században a „csinosabb nemzetekhez” hasonlóan nálunk is egyre gyakrabban hangsúlyozzák a nemzeti nyelvű irodalom fontosságát. Az is felmerül, hogy a szövegalkotás során figyelembe kell venni az anyanyelv sajátosságait, szabályait. Kopcsányi ezen túlmenően nemcsak saját igyekezetét emeli ki, hanem szükségesnek tart valamelyes ellenőrzést is. Azokra az igen tudós férfiakra hivatkozik, akik mindenre kiterjedő ismereteik mellett anyanyelvünket is a legszebben használják. Reméli, hogy ítéletüket mintegy munkája próbakövének tekintheti.⁴ Ez a szokásos szerénykedések mellett a mai értelemben vett kritika igényét is jelzi. Egyszersmind abba a Bornemisza Pétertől Ribinyi Jánosig terjedő vonulatba illeszkedik, melynek során a különböző szerzők a magyar nyelv műveléséről, az igényes nyelvhasználat követelményéről latinul írnak.

A kíváncsú stílus megvalósítását elősegítheti az igazodás valamilyen nyelvi normához. Hogy ennek alakulását hogyan befolyásolták régi nyelvtanaink, arról mindmáig kikerülhetetlen forrás Szatmári István monográfiája.⁵ A régiségben találhatunk hivatkozást a mintának tekintett konkrét szövegekre is. A *Lex politica Dei* című, erkölcsi törvényeket tartalmazó kötet ajánlásában a közreadó, Lipsiai Rheda Pál debreceni nyomdász elárulja, hogy az intelmeket megfogalmazó bibliai idézetek kiválogatásában egy meg nem nevezett német nyelvű kiadványt követett. Figyelemre méltó megállapítást tesz a magyar változatról:

„Jóllehet pedig hogy én annak fordítását nem mindenestül fogva magamnak tulajdonítom, mivelhogy annak derék textusát avagy írását mind az Visolyi Bibliának Magyarsága szerint írtam, az kiért reménlem, hogy az Keresztyéneknél annyival inkább kedvesb és böcsülletesb lészen.”⁶

A Vizsolyi Biblia „magyarságának” említése követett normaként a magyar nyelvre vonatkoztatva pontosan megfelel a klasszikus grammatika és retorika „latinitas” fogalmának, ami a latin nyelv szabályainak megfelelő, szabatos megfogalmazás követelménye.

Visszatérve Kopcsányihoz: munkájának további kritikátörténeti vonatkozásai közé tartozik, hogy hosszú magyar nyelvű előszavában több ponton is bírálja Sylvester János Újszövetség-fordítását; erről más helyen már írtam.⁷ Most azonban „A falukon tanító együgyű keresztyén prédikátoroknak” szóló útmutatásra hívom fel a figyelmet, lévén nem elhanyagolható adalék a hazai egyházi retorika történetéhez.

4 „Fultus nempe ea spe, non defore mihi viros doctissimos, juxta et disertissimos in patria nostra lingua, ad quorum iudicium, tanquam ad Lydium lapidem, revocare mihi liceret hos labores meos.” *Uo.*, A3v.

5 SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968 (Nyelvészeti tanulmányok, 11).

6 *Lex politica Dei* [...] az az mindenféle törvények, ítéletek és rend-tartások, ford. LIPSIAI RHEDA Pál, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1610 (RMNy 992), *3r.

7 BARTÓK István, „Nevetheti akár mely Csekély tudományu Deák”: Kopcsányi Márton bírálata Sylvester János Újszövetség-fordításáról, *ItK*, 127(2023), 753–760.

Ez a rész a kötet vége felé található, alig több mint három lap.⁸ Az útmutatás igen nagy mértékben követi Telegdi említett, hasonló című vázlatát. A prédikátor első teendője mindkét szerzőnél a keresztvetés. Következik az adott napra rendelt szentírási szakaszt bevezető formula, utalással az aktuális hely pontos megnevezésére. Kopcsányi csaknem szó szerint követi Telegdi megfogalmazását, amint az a *Függelékben* látható. Az ismétlődő fordulatokból nemcsak a közvetlen átvételre lehet következtetni, hanem a fokozatosan egységesedő hagyomány rögzítésének igényére is. A hivatkozás „az Anyaszentegyházban bévött szokásra”, amivel Kopcsányi indítja mondandóját, nem csak a keresztvetésre vonatkozhat. Bartók Zsófia Ágnes szerint a régiségben

„[a] magyar nyelvű egyházi kifejezések és szövegek változatossága arra enged következtetni, hogy a Tarnai Andor által másodlagos szóbeliségnek nevezett, papok körében élő szóbeliség nem hozott létre egységes hagyományt, hanem alapvető tulajdonsága volt a heterogenitás. [...] A későbbi egyenletlenségeket látva hozzátehetjük, hogy a népnyelvű liturgikus szakterminológia a teljes korszakban sokszínű és rugalmas volt.”⁹

Mindazonáltal a könyvnyomtatás elterjedése hozzájárult az egységesítéshez. Rögzített bizonyos hagyományokat, példaként szolgált a későbbi szerzők számára. Így, ha a „teljes korszak” alatt a magyar régiséget értjük, azt is látunk kell, hogy a 16–17. század fordulójától a korábbi változatosság egyre inkább a kanonizáció felé haladt. Ebbe az irányba mutatnak a hasonlóságok Telegdi és Kopcsányi szövegei között.

Felfedezhetők különbségek is. Telegdi néhány szerkezeti elemet is felsorol. A négyszeres írásértelmezés (quatuor sensus) elemeire utal az ige magyarázata során a „bötű szerént való” értelem és az evangélium és episztola „jó értelme”. Az előbbi a „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, az utóbbi alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, meg szívlelendő tartalmát jelenti.

Kopcsányi magáról a beszédről, annak felépítéséről nem ejt szót. A bevezető részek után rögtön azzal folytatja, hogy a prédikáció után ki kell hirdetni a következő hétre várható eseményeket: az ünnepeket, böjtöket éppúgy, mint a házasságkötéseket.

Ezek után kerülhet sor a záró imádságra. Kopcsányi felsorolja, kikért és miért kell könyörögni. Ugyancsak sok a szó szerinti egyezés Telegdi formuláival, mint ahogy a témák sorrendje is hasonló. Első helyen szerepel az Anyaszentegyház egysége: kérni kell Istent, hogy térítse jobb útra azokat, akik „meg akarják rontani és el akarják veszteni” az igaz hívőket, „gyomláljon ki minden tévelygést és botránkozást”.

⁸ Az *Evangéliumok és epistolák...*, i. m., W2r–W3v.

⁹ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kóde-xig*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7), 141.

Másodsorban a „világi Fejedelmekért” kell könyörögni, hogy „igazgassák jó útra az alattok valókat”. Ez szorosan kapcsolódik az előbbiekhez, amennyiben leginkább az várható el tőlük, hogy „diadalmaskodjanak az Anyaszentegyháznak háborgatói ellen”.

A továbbiakban a „sok rendbéli nyomorúság” elhárítását kell kérni. Ezek közé nemcsak a „pogány törökök” sanyargatásai tartoznak, hanem az „országbeli támadások, pártütések és mindenféle egyenetlenség” is. Végezetül a betegek gyógyulásáért és a rabok szabadulásáért kell imádkozni, nem feledkezve el „egyéb féle szükségsegekről” sem. A prédikáció és az imádság után a *Miatyánkot* és az *Üdvözlégyet* kell elmondani.

A prédikációt záró könyörgés tárgyainak meghatározása jellemző példája a 16–17. század fordulója körüli évtizedek problémáinak. A felekezetek közti küzdelmek, a törekvések ki-ki „igaz vallásának” védelmére és a „tévelygések” elhárítására a korszak központi gondolata. Ám a mentalitástörténeti tartalom mellett érdemes retorikai szempontból is nézni a szövegeket.

Az imádságba foglalandó témák részletezése a retorikai inventio körébe tartozik. A tárgyak meghatározott sorrendje dispositio eljárásnak tekinthető. Telegdinél megjelennek a retorikai dispositio egyéb elemei is, mivel – mint utaltam rá – magának a beszédnek néhány szerkezeti egységét is említi, amire Kopcsányi nem tér ki. A megfogalmazásra vonatkozó megjegyzések az elocutiót érintik. Az előadás módját a retorikában a pronuntiatio tárgyalja. Ehhez kapcsolódik Telegdi megjegyzése: „olvassátok el osztán szép halkal és fen szóval.”

Kopcsányi hivatkozása „az Anyaszentegyházban bévött szokásra” a kano-nizáció igényét mutatja. A tartalmi, szerkezeti és stiláris útmutatások a szövegek létrehozásához nyújtanak segítséget, ugyanakkor bizonyos követelmények megfogalmazásának is tekinthetők. Így az *ars praedicandi*hoz és az *ars orandi*hoz is kapcsolhatók, szerény adalékként a később megjelenő, magyar szerkesztésű rendszerező összefoglalók előtörténetéhez.

Függelék

Telegdi Miklós <i>A falukon tanító egyigyű, jámbor egyházi embereknek</i> (1577)	Kopcsányi Márton <i>A falukon tanító együgyű keresztyén prédikátoroknak</i> (1616)
Atyámfiai: mikor a prédikálló székbe, vagy akárhova egyébüvé, a helynek alkalmatossága a mint engedi, prédikállani fel állotok: Leg először vessetek keresztet magatokra mondván, Atyának, fiúnak, szent lélek istennek nevében.	Az ki prédikálni fel áll; legh először (az anyaszentegyházban bé vött szokás szerint) keresztet kell magára vetni, mondván: Atyának, és Fiúnak. és Sz. Lélek Istennek nevébenn.
Az után imígy szóllyatok az ti halgatóitoknak. Christus Jesusnak drágalátos szent vérével meg váltatot hív keresztyének, halgassátok meg ez mai szent Evangéliumot, mellyet meg írt szent N. Evangélista, az ű Evangeliomjának N. részében.	Az után így kell szólni. Christus Jesusnak drágalátos szent vérével meg váltott hív keresztyének, halgassátok meg ez mai szent Evangéliumot, mellyet meg írt tanúságunkra szent N. Evangélista, az ű Evangeliomjának N. részében.
Kinek bötű szerint való magyarázattya imígyen lehet.	
Ha peniglen Epistolát prédikállotok, mint néha történhetik, imígyen mongyátok. Halgassátok meg ez mai Epistolát, mellyet meg írt szent N. Apostol az ű N. levelének N. részébe. Kinek etc.	Ha pedig Epistolából lenne a prédikállás, így kell szólni. Halgassátok meg ez mai Epistolát, mellyet meg írt szent N. Apostol az ű N. levelének N. részében.
Olvassátok el osztán szép halkal és fen szóval az evangéliomot avagy Epistolát.	
Mellyet el végezvén, közbe vetés nélkül imígyen szóllyatok. Ez a mai szent Evangéliomnak, avagy Epistolának bötű szerint való magyarázattya. Melynek meg értésére és meg tartására, kérjünk malasztot az úr istentől mondván. Mi atyánk ki vagy mennyekbe etc. Idvezlég Mária etc. Örök mindenható úr-isten világosécs[d] meg elménket, hogy én is hirdethessem, a töb szolgálid es, kik most ide gyűltenek, halgathassák és tanulhassák meg a te szent igéidet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire. Amen.	

El végezvén az imádkozást magyarázzátok meg bévebben az Evangéliomot, avagy az Epistolát, és aggyátok jó értelmét. Vagy így a mint én meg írtam, vagy amint az isten titeket reá meg tanít. Csak hogy az anyaszentegyházból kiszakattaknak magyarázásokat ne kövessétek semmibe.	
A prédikáció el végezvén vasárnapon hirdesétek meg a hétbeli innepeket és böjtöket. Ha valamely újonnan házasodó személyek vannak megyétekben, azokatis hirdessétek meg.	A prédikáció utánn, meg hirdetvén azon a héten esendő Innepeket, és a Böjtöket es meg hirdetvén, ha valami Újonnan házasodó személyek volnának.
És az után megint imádsággal rekeszétek be a prédikációnak utóllját imígyen szólván.	Imádsággal kell be fejezni a prédikációt ilyen módon.
Könyörögjünk, atyámfiai keresztyének, mindekért, kikért tartozunk könyörögni.	Könyörögjünk, Atyámfiai keresztyének, mindekért, a kikért tartozunk könyörögni.
Leg először a közönséges keresztyén anya szent egyházért. Hogy az örök mindenható atya úr isten tekéncsen irgalmasságos szemével az ú szent fiának vére által meg váltatot szent gyülekezetre, oltalmazza minden ellenkedéstül, vezér[e]lye minden igasságra, engesztelyle azoknak szíveket, kik meg akarják rontani, és el akarják veszteni az ú híveit. Nevellye mi köztünk igaz esméretit, gyomlállyon ki minden tévelygést és botránkozást. A kik eddiglen meg marattanak a keresztyén anya szent egyháznak egygességében, tarcsa meg őket ezutánis, akik el tévelyedtenek azokat terécse meg.	Először a közönséges keresztyén Anyaszentegyháznak épületiért. Hogy az örök mindenható Atya Úr Isten tekéncsen irgalmas szemével az ú Sz. Fiának vére által meg váltott Sz. gyülekezetre, oltalmazza minden ellenkedéstül, erőséccse minden igazságban, engesztelyle azoknak szíveket, kik meg akarják rontani, és el akarják veszteni az ú híveit. Nevellye mi köztünk igaz esméretit, gyomlállyon ki minden tévelygést és botránkozást. A kik a keresztyén Anyaszentegyháznak egygességében meg marattanak eddiglen, tarcsa meg őket ezutánis, akik el tévelyedtenek azokat terítse megis.
Könyörögjünk annak utána lelki és ez világi fejedelminkért, hogy vezér[e]lye őket minden jóra a szentlélek isten, aggyon oly bölcseséget nekik, hogy igazgathassák jó útra az ú alattok valókat. Aggyon egygességet az keresztyén fejedelmek közibe, aggyon diadalmat ú nekik az anyaszentegyháznak háborgató ellenségi ellen.	Könyörögjünk annak utána az Egyházi és ez világi Fejedelmekért, hogy vezér[e]lye őket minden jóra a Sz. Lélek Isten, adgyon oly bölcseséget nékik, hogy igazgathassák jó útra az alattok valókat. Adgyon eggyeséget az keresztyén Fejedelmek közibe, adgyon diadalmat nékik az Anyaszentegyháznak háborgatóji ellen.
Könyörögjünk minden egyéb rendbeli keresztyénekértis, kérjük azon a mi urunkat, aggyon oly malasztot minden híveinek, hogy ki ki mind járhasson el az ú hivatallyába, szolgálhasson úgy ú szent istenségének, a mint illik szolgálni.	

Könyörögjünk mégis sok rendbéli nyomorúságinkból való meg szabadulásunkért. Kérjük azon a kegyelmes atyát, hogy mikor meg harakszik mi rejánk, emlékezzék az ű irgalmasságáról.	Könyörögjünk mégis sok rendbéli nyomorúságinkból való meg szabadulásunkért. Kérjük azon a kegyelmes Atyát, hogy az ű büntetésének idejénn, emlékezzék az ő irgalmasságáról.
Elégedgyék meg eddig való ostorival, mellyekkel minket bűnünk szerént meg ostorozott. Esmértesse irgalmasságából magát mi velünk, hogy sem mint kemény ítéletiből. Ha kedig az akarattya, hogy ennélis jobban meg büntessen, verjen és ostorozzon ünne maga minket,	
ne veressen és ne ostoroztasson a pogány Törökökkel, és egyéb ellenséginkel.	Ne ostoroztasson a pogány Törökökkel, és egyéb ellenséginkel.
Aggyon békességes szívet minékünk, hogy szenvedhessük békével az meg érdemlet büntetést.	
	Oltalmazzon bennünket országbeli támadástól, pártütéstől, és mindenféle egyenetlenségtől. Távoztassa el túlünk ű Sz. irgalma a döghalált, éhséget, s a fegyvert, hogy békességbe és csendességbe egy szível Lélekkel szolgálhasunk nekie.
Könyörögjünk végezetre szegény meg nyomorodot és meg keseredet atyánkfiáiért. Kiváltképpen kórokért, betegekért, és a pogányoknak tömlöcökbe heverő rabokért, hogy vigasztallja és szabadécsa meg űket a mi szabadétónk minden nyavalyájokból és nyomorúságokból. Mind ezekért és egyéb féle szükséginkért könyörögvén mongyuk. Mi atyánk: etc, Idvezlégý Mária etc.	Könyörögjünk végezetre szegény meg nyomorodott és meg keseredett Atyánkfiáiért. Kiváltképpen kórokért, betegekért, a pogányoknak tömlöcökbe heverő rabokért, hogy vigasztallja és szabadítsa meg űket a mi szabadított Urunk minden nyavalyájokból és nyomorúságokból. Mind ezekért, és egyéb féle szükséginkért könyörögvén mondgyuk. Mi atyánk: etc, Idvezlégý Mária etc.